

Güldən Dönməz qızı Nəsirova
Bakı Slavyan Universiteti
gulu.nasirova@inbox.ru

“KİTABI – DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA FEİL

Açar sözlər: feil, feili sifət, feili bağlama, sadə feillər, düzəltmə feillər, mürəkkəb feillər, feilin şəkilləri

Key words: a verb, a participle, a verbal adverb, the simple verbs, derivative verbs, difficult verbs, verb inclinations

Ключевые слова: глагол, причастие, деепричастие, простые глаголы, производные глаголы, сложные глаголы, наклонения глагола

Giriş

Feillər həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Azərbaycan dili hər zaman başqa dillərin təsirinə məruz qalsa da yad ünsürlər feillərə öz təsirini göstərə bilməmişdir.

Hətta klassik ədəbi dilimizdə də feillərin milli xüsusiyyətlərinə yad təsirlərinə rast gəlmirik.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də feil morfoloji cəhətdən rəngarəngliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənmişdir.

Azərbaycan dilinin feilləri ona məxsus olan aşağıdakı əlamət və xüsusiyyətlərlə başqa nitq hissələrindən seçilir.

1. Feillərin iş görəni, iş icra edəni olur.
2. Feillərdə inkarlıq kateqoriyası vardır.
3. Feillərdə təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası vardır.
4. Feillərdə növ kateqoriyası vardır.
5. Feillərdə zaman kateqoriyası vardır.
6. Feillərdə şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları vardır.(bu kateqoriyalar isimlərdə də özünü göstərir).
7. Feillərdə xüsusi və ümumi şəkil vardır.
8. Feillərin törəmələri (feili isim - məsdər, feil sifət və feili bağlama) vardır. (6, 118).

H.Mirzəzadə yazır: “Feillər Azərbaycan dilinin milli orijinallığını, əsliyi müəhafizə edən yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir”.

Dilimizin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını öyrəndiyimiz zaman məlum olur ki, feilin əsas xüsusiyyətləri bütün dövrlər ərzində müəhafizə edilib qalmışdır.

Lakin bununla yanaşı zaman keçdikcə feillərin tərkibi kəmiyyətə artmış və zənginləşmişdir. Bu zaman morfoloji cəhətdən də müəyyən dəyişikliklər olmuş, bəzi formal əlamətlər dəqiqləşmiş, bəziləri dəyişmiş və bəziləri də köhnəliyindən sıradan çıxmışdır. (4, 125-126)

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş feillər hər cəhətdən müasir Azərbaycan dili ilə bağlıdır.

“Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, “kitab”da feillər böyük işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir: bu, abidənin intonasiyası və başlıcası, bədii məzmunundan, irəli gəlir – güclü dinamizm, hərəkət intensivliyi “Kitabi – Dədə Qorqud”un əsas keyfiyyətlərindəndir”. (7, 129).

Ümumiyyətlə, “feil başqa nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyətə zəngin, həm də məna və məzmun etibarilə çoxcəhətlidir. Bu kateqoriyanın əsas bir xüsusiyyəti də odur ki, o, bir sıra qrammatik mənalara öz daxilində toplaşmışdır. Yəni hər bir sadə feilin daxilində zaman, növ, forma, şəxs, kəmiyyət, tərz anlayışları kompleks şəkildə öz ifadəsini tapır”.

Feilin təsriflənməyən formaları. Təsriflənən formalardan fərqli olaraq, feilin təsriflənməyən formaları konkret zaman bildirmir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Feili isim (məsdər), feili sifət və feili bağlama feilin təsriflənməyən formaları sayılır. Bunlar başqa nitq hissələrinə doğru meyillənən kateqoriyalar kimi meydana çıxmışdır. Belə ki, müəyyən cəhətlərinə görə məsdər ismə, feili sifət sifətə, feili bağlama isə zərflə uyğun gəlir. Məsələn: məsdər isimlər kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, hətta bəzən cəmlənir, sintaktik vəzifə baxımından da ismin cümlədə daşıya bildiyi vəzifələri yerinə yetirir.

Feili sifət sifətlər kimi aid olduğu sözün əvvəlində gəlib onu izah edir, necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir. Və cümlədə çox vaxt təyin olur.

Feili bağlama da zərflər kimi bir qayda olaraq feilə aid olur və cümlədə zərflik mövqeyində durur. (6, 178)

Bütün sadalanan oxşarlıqlara baxmayaraq feilin təsriflənməyən formaları ən mühüm feil əlamətlərini özündə saxlayır.

“Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində feilin təsəvvürlənən formaları intensiv işlənir və abidənin poetik məzmunundakı ümumi hərəkəliyi qüvvətləndirir.

Feili sifətlər: Sifətləndirmə qabiliyyəti kəsb etmiş feillər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu sistemində olduqca qədimdir. Feili sifətlərin əmələ gəlməsində iştirak edən şəkilçilər də tarixən olduqca məhsuldar şəkilçilər olmuşlar. (4, 167).

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında – ar –ər, – maz, – məz şəkilçili feili sifətlərə rast gəlinir. Belə feili sifətlər əşya ilə bağlı daimi əlamət bildirir. Nümunələrə baxaq.

Görər gözüm aydını oğul

Tutar belim qüvvəti oğul (3, 38)

Feili bağlama. Yazılı abidənin dilini tədqiq edərkən məlum olur ki, dildə mövcud olan feili bağlamalar mənə və vəzifə cəhətdən elə ciddi bir dəyişikliyə uğramamışdır.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında aşağıdakı feili bağlamalar işlənmişdir.

1) – *üb* – *ub*

2) – *uban* – *übən*

3) – *ubanı* – *übəni*

4) – *madın* / – *mədin*

5) – *anda* – *əndə*

6) – *dugumda* – *dügündə* / – *dügümdə* – *dügündə*

7) – *dıqda* – *dikdə*

8) – *araq* (– *ərək*)

9) – *ınca* – *incə*, – *yunca* – *yüncə*

10) – *kəc* – *cək* – *caq* – *icək*

–*ibən*, – *uban*, – *übən* feili bağlama şəkilçisi Azərbaycan dilində XIX əsrin əvvəllərinə kimi geniş miqyasda işlənmişdir. Bu şəkilçinin ifadə etdiyi mənə – *ib* şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir.

Nümunələrə baxaq:

Göz açuban gördüyüm

Könül verib sevdiyim (3, 30)

Dədəm Qorqud gəlibən boy boyladı (yenə orada)

– *ubanı*, – *übəni* şəkilçisi

Qalqubanu xan Bayandır yerində durmuş, bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq dikdirmiş (3, 25)

Bən varıcaq **gəlibəni** qarşuladılar (3, 25)

– *ibəni*, – *ubanı*, – *übəni* feili bağlama şəkilçisi “Kitabi – Dədə Qorqud” abidəsinin dili üçün çox əlamətdardır.

H.Mirzəzadə – *ubanı*, – *übəni* şəkilçisinin yalnız “Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində işləndiyini, bu şəkilçinin sonrakı əsrlərin yazı dilinə təsir göstərmədiyini, hətta danışq dilində çox zəif inkişaf etdiyini qeyd edir. (5, 286)

E.Əzizov yazır: “Özlüyündə dəqiq olmayan bu fikir eyni zamanda bizə imkan verir ki, – *ubanı*, – *übəni* şəkilçisini ədəbi dil materiallarında dialekt xüsusiyyəti sayaq, çünki Azərbaycan dili tarixinin görkəmli mütəxəssisinin qeydlərindən – *ubanı* – *übəni* şəkilçisinin ədəbi dil üçün norma olmadığı aydınlaşır. “Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində bu şəkilçinin geniş şəkildə işlənməsi, görünür ki, abidənin yarandığı dövrün canlı şivələri ilə bağlıdır”. (2, 199)

Müəllif – *ibəni*, – *ubanı*, – *übəni* formasını oğuz elementi sayır.

– *anda* – *əndə* şəkilçisi ilə bağlı nümunələrə baxaq:

Çalışanda qara polat uz qılıncın gödəlməsin (3, 36)

Ağ – ban evim **dikiləndə** yurdu qalmış,

Qarıcıq anam **oturanda** yeri qalmış

Oğlum Uruz ox **atanda** buta qalmış,

Oğuz bəgləri at **çapanda** meydan qalmış

Qara mudbaq **dikiləndə** ocaq qalmış (3, 40)

Qaranqu axşam **olanda** günü doğan,

Qar ilə yağmur **yağanda** ər kibi duran (3, 41)

– *anda*, – *əndə* feili bağlama şəkilçisi 2 tərkib hissədən *an*, – *ən* (feli sifət), –*da*, –*də* (ismin yerlik hal) şəkilçilərindən ibarətdir.

Bu şəkilçi feil köklərinə artırılaraq əsas feilin zaman zərfi məqamında işlənir.

– *dügündə*, – *digində*, – *duğumda*, – *duğunda* şəkilçisi

Qarı ölüm **gəldigində** keçit versün (3, 36)

-ınca, – incə, – yunca, – yüncə şəkilçisi ilə bağlı nümunələrə baxaq:

Allah – Allah **diməyincə** işlər olmaz

Qadir Tanrı **verməyincə** ər bayımaz

əcəl vədə **irməyincə** kimsə ölməz (3, 19)

-araq (– *ərək*) şəkilçisi

qanlı qoca **gedərək** gəldi, oğuzla çıxdı (3, 105)

– *kəc* – *cək* /– *caq* – *icək* şəkilçisi

Çoban böylə **digəc** Qazan ah etdi, ağı başından getdi,

Dünya – aləm gözinə qarannu oldu (3, 47)

–*alı*, – *əli* şəkilçisi bu feili bağlama şəkilçisi hal-hazırda Azərbaycan dilində qərb şivələrində saxlanılır.

Müasir Azərbaycan dilində zəifləmiş həmin şəkilçi XIX əsrə qədər bədii üslub nümunələrinin dilində işlənmişdir.

Beyrək **gedəli** Bam – bam dəpə başına çıxdınmı, qız

Qarılalıb dörd yanına baqдынmı, qız?! (3, səh.74)

Və ya

Mən bu yerdən **gedəli** dəlü olmuşsan

Dəlim ağca qarlar yağmış, dizə yetmiş (3, 74)

Məsdərə aid nümunələr

Babası aydır: “oğul, ya səni evərməxmı gərək?” “Bəli, bəs ağ saqalı əziz baba, **evərməx** gərək!” (3, 57)

Mən qarağuc atıma binmədin ol **binməx** gərək.

Mən qırıma varmadın ol mana baş **gətürmək** gərək. (yenə orada)

Feilin quruluşca növləri. Feillər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillərə ayrılır. Bütün feillərə diqqət yetirsək, görürük ki, onların bir qismi yalnız feil köklərindən, bir qismi feil və ya başqa nitq hissələri ilə sözdüzəldici şəkilçilərdən, digər qismi də bir feillə başqa bir nitq hissəsinin, yaxud köməkçi feilin iştirakından əmələ gəlib.

Sadə feillər: Sadə feillər heç bir sözdüzəldici şəkilçinin köməyi olmadan ifadə edilir, bütün zamanlar və bütün şəxslər üzrə təsdiq və inkarda olur.

Nümunələrə baxaq:

Səksən yerdə bədyalar qurulmuşdu

“Ünüm anlan bəglər, sözüm dinlən bəglər, yürüləyim a bəglər” (3, 37)

Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı (3, 36)

Düzəltmə feillər: Dilimizdə olan düzəltmə feillər isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf və yamsılamalardan, feil köklərindən də əmələ gəlir. (–la, –lə, –lan, –lən, –laş, –ləş –(ilda) və s.

Nümunələrə baxaq:

Qazan su ilə xəbərləşdi (3, 41)

Arğab – arğab qara dağın yıxılmışdı, yucaldı, axır

Kafirin casusu casusladı (3, 41)

Mürəkkəb feillər. Öz zənginliyinə və oynadığı roluna görə müasir ədəbi dilimizdə işlənən mürəkkəb feillər böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dilimizdə olduğu kimi, qədimdə, o cümlədən “Kitabi – Dədə Qorqud ”un dilində mürəkkəb feillərin tərəfləri defislə və ayrı yazılmışdır.

Mürəkkəb feillər müxtəlif struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Mürəkkəb feillər yaxın və əks mənalı sözlərin birləşməsindən, eyni feilin təkrarından ibarət olub defislə yazılır.

Məsələn:

Beyrək odasında igidlərlə yeyib - içirdi (3, 124)

Və ya

Bu oğuznaməyi düzdi – qoşdı (3, 50)

Mürəkkəb feillərin bir qismi əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranır.

Məsələn:

Oğlan keyigi qovarkən babasının ögindən gəlib - gedərdi. (3, 37)

Və ya

Baqsə görsə bir dərənin içinə qara-quzğun enər – çıxar, qonar-qalqar (3, 38).

Müstəqil mənalı feillər isimlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir. Belə mürəkkəb feillərin hər 2 komponenti (ad və feil hissəsi) eyni kökə malik olur.

Nümunələrə baxaq:

Dədəm Qorqud boy boyladı, soy soyladı (3, 36)

Yürügelim, a bəglər, av avlayalım, quş quşlayalım (3, 37)

Feilin şəkilləri. Bəzi istisna halları nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, müasir dilimizdə işlənən feil şəkillərini düzəldən şəkilçilərin çoxu əsasən “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanları dilində də işlənmişdir. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanları dilində əmr şəklinin bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri vardır.

Məsələn:

Bəri gəlgil, başum baxtı, evim taxtı (3, 25)

Çağırıb xatununa soylar, görəlim, nə soylar (3, 25)

“Ana ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmagil!”

“Gəlin, Dirsə xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım

qıl sicim ağ boynuna taqalım, aluboni kafır ellərinə yönələlim” (3)

Nümunələrdən də göründüyü kimi “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında

I şəxs təki üçün –*ayın*, – *əyin*, – *ayım*, – *əyim*

I şəxs cəmi üçün –*alım*, – *əlim*, – *əvuz*, – *avuz*

II şəxs təki üçün –*qıl*, – *ğil*, – *gil*

II şəxs cəmi üçün –*ın*, – *in*, – *un*, – *ün*, – *uz*, – *üz*

III şəxs təki üçün –*sın*, – *sin*, – *sun*, – *sün*

III şəxs cəmi üçün –*sun(lar)*, –*sün(lər)* şəkilçiləri xarakterikdir.

Vacib şəkli “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında müasir Azərbaycan dilindəki vacib şəklinin əlaməti olan “– malı / –məli” şəkilçisi işlənməmişdir. Bunun əvəzinə müəyyən şəkillərə düşmüş feillərdən sonra “gərək” sözü yazılmışdır.

Mən qarağuc atıma binmədin, ol binmax gərək!

Və yaxud

Mən qırıma varmadın ol mana baş gətirmək gərək (3, 57).

Nümunələrdən də göründüyü kimi “gərək” sözü ən çox məsdərlərdən sonra gəlir.

Şərt şəkli Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi “Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində də feilin şərt şəkli – *sa*, – *sə* – şəkilçiləri ilə ya da “isə” qoşması ilə ifadə edilmişdir.

Nümunələrə baxaq:

“Hər kim ol üç canvəri bassa – yensə, öldürsə, qızımı ona verirəm” deyə vədə eyləmişdi. Basmasa, başın kəsərdi (3, 104)

Arzu şəkli Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi “Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində də işin, hərəkətin keçmiş və ya gələcəkdə icra edilməsinin arzu olduğunu ifadə etmək üçün feillərə – *a*, – *ə*, – *ya*, – *yə* şəkilçiləri artırılır. Məsələn:

“Baba, mən yerimdən durmadın ol durmuş ola (3, 104)

Və ya

Qalqubam yerimdən duraydım (3, 114)

“Xanım məqsudum olur ki, ərə varan qız qalqa, oynaya, mən qopuz çalam” (3, 72)

Bacarıq şəkli

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dilində bacarıq şəklinin ancaq inkar növü, yəni bacarmamaq növü işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi feilə “*a/ə*” şəkilçilərindən biri bitişdirilir və “bil” feilinin əvvəlinə qoşulur. (1, 108)

Yığar – dərər, tələb eylər, nəсібindən artuğun yiyə bilməz (3, 19)

Səndən yeyrək Qadir bizə oğul verməz

Versə dəxü sənün yerin tuta bilməz (3, 91)

Göründüyü kimi feillər mətnə digər leksik qrammatik söz qrupları – nitq hissələri ilə müqayisədə böyük kəmiyyət üstünlüyünə malikdir və qeyd etmək lazımdır ki, dastanın istənilən boyunu nəzərdən keçirdikdə bu üstünlüyün şahidi oluruq.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dili, Bakı, 1959
2. E.Əzizov Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası
3. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı
4. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990
5. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, Azərtədris nəşr 1962.
6. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya III hissə, Şərq – Qərb (Bakı 2007)

7. N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, Bakı 1991. N.Tusi adına APU.

Verb in the epos “Kitabi-Dede Gorgud”

Summary

The article deals with the verbs used in the epos “Kitabi-Dede Gorgud”. Verbs differ from other parts of speech both on lexical structure, and on riches of a grammatical category. As a part of any simple verb find the complex expression of a category of time, a kind, an inclination, the person, number, pledge. In “Kitabi-Dede Gorgud” verbs possess high rate of the use. In article on the basis of the examples chosen from the epos kinds of verbs on a structure (simple, derivative, difficult), indeclinable forms of a verb (a participle, a verbal adverb, an infinitive), an inclination (imperative, necessary, conditional, desirable, ability) are investigated.

Here it is noticed, that despite some exceptions, verbs of modern Azerbaijani language not so strongly differ from verbs in “Kitabi-Dede Gorgud”.

Though the Azerbaijani language also tested strong influence of other languages at all times, nevertheless on verbs it has not rendered any influence.

Глагол в эпосе «Китаби-Деде Горгуд»

Резюме

В статье говорится о глаголах, использованных в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Глаголы отличаются от других частей речи как по лексическому составу, так и по богатству грамматической категории.

В составе любого простого глагола находят свое комплексное выражение категории времени, вида, наклонения, лица, числа, залога. В «Китаби-Деде Горгуд» глаголы обладают высокой частотностью употребления.

В статье на основании выбранных из эпоса примеров исследуются виды глаголов по строению (простые, производные, сложные), несклоняемые формы глагола (причастие, деепричастие, инфинитив), наклонение (повелительное, долженствовательное, условное, желательное, способное). Здесь отмечается, что несмотря на некоторые исключения, глаголы современного азербайджанского языка не так сильно отличаются от глаголов в «Китаби-Деде Горгуд».

Хотя азербайджанский язык во все времена и испытывал сильное влияние других языков, все же на глаголах это влияние не оказало какого-либо воздействия.

Göndərilib: 05.06.2020

Qəbul edilib: 06.06.2020